

“ZARBULMASAL” ASARI MAQOLLARINING STRUKTURASIGA KO‘RA TURLARI

Ubaydullayeva Shoir

Jizzax viloyati Zomin tumani 46-umumta'lim maktabi

O'zbek tili va adabiyot fani o'qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23364897>

Annotatsiya: Mazkur maqolada “Zarbulmasal” asarida keltirilgan paremiologik birliklardan biri hisoblangan maqollarning struktural tahlili keltirilgan. Tahlil jarayonida asarda qo‘llangan maqollarning tuzilish jihatidan bir-biridan tubdan farqlanishlarini kuzatish mumkin.

Kalit so‘zlar: sodda va qo‘shma gaplar, bog‘langan qo‘shma gaplar, ergashgan qo‘shma gaplar, bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar, murakkab qo‘shma gaplar.

Аннотация: В данной статье представлен структурный анализ пословиц из паремнологических единиц, приведенных в “Зарбулмасал”. В процессе анализа можно заметить, что используемые в работе пословицы принципиально отличаются друг от друга по структуре.

Ключевые слова: простые и сложные предложения, зависимые предложения, придаточные предложения, несоюзные предложения, сложные предложения.

Abstract: This article presents a structural analysis of articles considered to be one of the paremiological units presented in the work “Zarbulmasal”. In the process of analysis, it can be observed that the proverbs used in the work are fundamentally different from each other in terms of structure.

Key words: simple and compound sentences, relative clauses, subordinate clauses, without conjunctions compound sentences, compound sentences.

KIRISH

Maqol arabcha qavlun soʻzidan olingan boʻlib, gapirmoq, aytmoq degan maʼnolarni bildirib, aytib yuriladigan ifoda va iboralarga maqol deyiladi. Maqolda fikr aniq, xulosa tugal, hukm loʻnda tarzda ifodalanib, oʻz va koʻchma maʼnolarda qoʻllanadi. Yevropa tilshunosligida XVIII asrning boshlarida German paremiografi

W. Wander Yevropa xalqlariga oid 250,000 dan ortiq maqollarni oʻz ichiga olgan 5 ta kitobdan iborat paremiologik lugʻatni yaratgan boʻlsa, Mahmud Qoshgʻariy XI asrdayoq turkiy xalqlarning hikmatli iboralaridan juda katta qismini “Devon”ga kiritib, ularni qanday vaziyatda, qaysi mazmunda qoʻllanishini arab tilida izohlagan edi. “Devonu lugʻotit turk” da xalq ogʻzaki ijodiga oid 300 dan ortiq sheʼriy parchalar, 291 ta maqol va matallar keltiriladi [1, 49]. Muhammad Sharif Gulxaniy esa oʻzining “Zarbulmasal” asarida 400 ga yaqin maqol, kichik masallar va hikoyalardan tashqari 3 ta yirik masalni ham kiritgan [2, 3-55].

Maqollarning oʻziga xos xususiyatlari shundan iboratki, ular xalqning uzoq yillar mobaynida hayot tajribasida sinalgan boʻlishi, umuminsoniy xarakterlar kasb etishi, ixcham va mukammal badiiy shaklga ega boʻlishi, xalqning hayotini, uning oʻtmishdagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy turmush darajasini oʻrganishda nodir manba vazifasini oʻtashi, maqollarning konkret sinfiy funksiyasi ularning nutqda qoʻllanilishiga qarab belgilanishi kabilarni oʻz ichiga oladi. Maqollar quyidagicha tasnif etiladi: a) alfavit tartibi; b) tematik tasnif; d) poetik tasnif; e) tarixiy tasnif; f) tuzilishiga koʻra tasnif. Maqollar bir va bir necha gaplarning bir mazmunni ifodalash uchun yaxlit butunlikka birikkani bois, ular shaklan gap holida beriladi. Gap va uning tuzilishiga koʻra turlarini oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimi sintaksis hisoblanib, maqollarning tuzishiga koʻra tasnifi bezosita tilshunoslikning sintaksis sohasi bilan chambarchas bogʻlanadi. Gapning semantik va grammatik asosi predikativlik sanaladi. Predikativlikni tashuvchi asosiy element kesimdir. Turkiy tillarda predikativlik (kesimlik) kategoriyasidagi soʻz forma va uni

kengaytiruvchilar gap hisoblanadi. Gapning til sathidagi gap statuey ma'lum predikativlik (kesimlik) formasini olgan (shartli $R \ T$) har qanday mustaqil so'z formasi (shartli $\setminus V$) dir. Demak, til sathidagi minimal gap modeli $V \setminus R$ dir [3, 32]. Har qanday gapning semantik hamda uyushtiruvchi markazi predikat sanaladi. Predikat xarakteriga ko'ra gaplarni fe'l asosli gaplar va ot asosli gaplarga bo'lish maqsadga muvofiqdir [5, 58]. Fe'l asosli gaplar. Potebnya har qanday fe'l mazmunida shaxs ma'nosi ham aks etadi, degan fikrni ilgari suradi. Shuning uchun ham u har qanday sof fe'lni minimal gap hisoblaydi [6, 78]. Bitta kesimlik belgisiga, mazmuniy va ohang tugalligiga ega gaplar sodda gaplar hisoblanadi. Quyida maqollarni mazkur jihat asosida tahlil qilinadi: Yolg'on masal turmas, Ishtonsiz tizzasi yirtiqqa kular, Chuchvarani xom sanabsan, Halvo degan bilan og'iz chuchumas, Ikki suyukli bir ko'ngilga sig'mas, Daraxtni o'zga joyga o'rnatsalar ko'karmas, Aqrabning muddaosi nish urmoqdir, Bo'ynida illati borning oyog'i qaltiraydi, Chagal o'z yerida kun ko'rar [2, 3-55]. Ot asosli gaplar. Bunday gaplarning tuzilishi va mazmuniy markazi ot predikatlardan iborat bo'ladi. "O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi" asarida ot asosli gaplarning mazmuniy va uyushtiruvchi markazi ot (keng ma'noda) orqali ifodalanishi haqida fikr yuritiladi va bunday gaplar mavjudlik bildiruvchi (ekzistentsional), tenglashtiruvchi (identifikatsiyalovchi), hamda xarakterlovchi gaplar sifatida semantik turlarga ajratiladi [4, 63]. Asarda keltirilgan ot predikatli sodda gaplar: Uyat o'limdan qattiq, Osh egasi bilan totlig', Oz oshim g'avg'osiz boshim, Taom yemakda so'zlab yemak yaxshidir, Ertagi savdoning dahsar og'irligi bor, O'z aybini bilgan marddur, Eshak o'yuni qirq yilda, Er tilagan elda aziz, Oltunning bitgan yerda qadri bor, Bugungi naqd o'pka ertagi quyruqdin yaxshidir, Yetim qizga yelpug'uch chikora, Sinagan yov urushga yaxshi, Ming qarg'aga bir kesak, Bermas qizning qalini ko'b[2, 3-55]. "Shaklan qo'shma gap birdan ortiq sodda gaplarning birikuvidan tarkib topgan bo'lsa ham, bu sodda gaplar mazmunan yaxlit holda birikib, umumiy bir fikrni, maqsadni ifodalaydi. Qo'shma gap sodda gap bilan mustahkam bog'langan, biroq

undan ham struktur, ham uzatilayotgan axborot nuqtayi nazaridan farqlanuvchi sintaktik qurilma hisoblanadi. Shu bois qo'shma gapning umumiy lisoniy mohiyati uning sodda gaplarga o'zaro munosabatida ochiladi. Sodda gaplarda shakllangan kesim bitta bo'lsa, qo'shma gapda u birdan ortiq bo'ladi va birdan ortiq sodda gaplarning mazmun hamda grammatik jihatdan birikuvidan tashkil topadi" [7, 55]. Qo'shma gaplar ham o'z ichida quyidagicha tasnif qilinadi. Bog'langan qo'shma gaplar: Ko'r tutganini qo'ymas va kar eshitganini qo'ymas. Ergashgan qo'shma gaplar: Chumchuq semursa, botmon bo'lurmu?; Cho'bni xor tutsang, ko'zga tushar; Ayron tilab kelsang, chelakingni yashurma; Ot olsang, uying bilan kengash; Xayr ishiga jarchi bo'lsang, malul bo'lma; Katta kema qaydin yursa, kichik kema andin yurur. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar: Bor maqtansa topilur, yo'q maqtansa chopilur; Sichqon sig'mas iniga, g'alvir bog'lar dumiga; Inonmagil do'stingga, somon tiqar po'stingga; Qizim, senga aytruman, kelinim, sen eshit; Sopol chinni bo'lmas, begona ini bo'lmas; Quda bo'lduk, judo bo'lduk. Murakkab qo'shma gap: Olako'zanak ola bo'lsa ham, arslon bo'lmas, Olato'g'anoq olg'ur bo'lsa ham, ahvoli ma'lum; Shirin-shirin so'zlasang, ilon izidan chiqar, Achchiq-achchiq so'zlasang, musulmon dinidan chiqar; Yaxshilik qil suvg'a sol, suv bilmasa, baliq bilur, baliq bilmasa, xoliq bilur; Erga bersang oshingni, erlar silar boshingni, itga bersang oshingni, itlar chaynar boshingni; Yomonga yondoshsangiz, balosi yuqar, qozonga yondoshsangiz, qarosi yuqar [2, 3-55].

O'zbek xalq ijodi asarlarining tili o'zbek tilining funksional shakli sifatida o'ziga xos ahamiyatga ega. Chunki xalqimizning asrlar davomida qo'llagan maqollar o'zining til xususiyatlari bilan o'zbek tilining sintaktik imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishda xizmat qiladi. Ma'lumki, sintaksis tilshunoslikning nisbatan kam o'zgaruvchan sohasi hisoblanadi. Bu holatni ajdodlardan avlodlarga yetib kelayotgan maqollar tilida qo'llangan sintaktik qoliplarning hozirda ham qo'llanishi buning yorqin dalili bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G'. "Devonu lug'otit turk" asarining o'rganilish tarixidan. // O'zbek tili va adabiyoti. 2009, 6-son, 49-b.
2. Muhammad Sharif Gulxaniy. Zarbulmasal. – Toshkent: O'qituvchi, 1972. B. 3-55.
3. Nurmonov A. Gap haqidagi sintaktik nazariyalar. – T.: FAN, 1988. 32-b.
4. Nurmonov A., Mahmudov N va boshq. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. 63-b.
5. Nurmonov A va boshq. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – T., 1992. 58-b.